

ҒТАР 10.59.41

<https://doi.org/10.32523/2616-6844-2024-149-4-58-70>

Ғылыми мақала

Азаматтардың жерге құқықтарын іске асырудың тарихи-құқықтық аспектілері: Солтүстік Қазақстан облысының мысалында

Г.Б. Телеуев¹, А.Е. Бектурганов², Д.Н. Бекежанов¹

¹ І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(e-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ³bek_dauren@mail.ru)

Аңдатпа: Ұсынылған ғылыми зерттеудің мақсаты Солтүстік Қазақстан мысалында азаматтардың жерге құқықтарын іске асырудың тарихи құқықтық аспектілеріне зерттеу жүргізу болып табылады. Географиялық климаттық жағдайларға байланысты жер пайдалану ерекшеліктерін анықтау. Жер заңнамасы эволюциясының Солтүстік Қазақстанның жергілікті тұрғындарына әсерін анықтау. Солтүстік Қазақстанның жер қатынастарын құқықтық қамтамасыз ету мәселелерін зерделеу жергілікті халықтың жер құқықтарын іске асыруға қатысты осы уақытқа дейін қойылған сұрақтарға ғылыми жауаптар әзірлеуге септігін тигізеді. Ежелгі заманнан бері Қазақстан аумағында ата-бабаларымыздың өмірінің негізі мал шаруашылығы болды.

Зерттеудің нәтижесі ретінде азаматтардың жерге құқықтарын іске асырудың тарихи-құқықтық аспектілеріне қатысты және оның даму болашағы жөнінде ғылыми теориялық қорытындылар жасалынды.

Азаматтардың жерге құқықтарын іске асырудың тарихи-құқықтық аспектілерін жер қатынастарын мемлекеттік құқықтық реттеудің тарихнамасын түсіну, осы жөнінде авторлық көзқарастар қалыптастырып, тарихи құқықтық құжаттарды талдау негізінде Қазақстан Республикасының солтүстік аймағында жер қатынастарын мемлекеттік құқықтық реттеу кезеңдерін анықтай отырып; тарихи құқықтық тұрғыдан Қазақстан Республикасының солтүстік өңіріндегі тұрғындардың жерге құқықтарын қорғаудың құқықтық бағасын беріліп, Солтүстік Қазақстанда азаматтардың жерге құқықтарын жүзеге асырудағы мәселелерді анықтау, оларды шешудің амалдарын ұсынылуы тиіс.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (Grant No. BR24993047).

Түйін сөздер: Жер құқығы, жер заңнамасы, жерді пайдалану, жер иелену, жерге меншік құқығы, көшпелі өркениет, декрет, ереже.

Кіріспе

Азаматтардың жерге құқықтарын жүзеге асыруды тарихи құқықтық тұрғыдан зерттеу, Қазақстан Республикасы жер заңнамасының қалыптасуы мен дамуының шеңберінде жүргізілуі тиіс. Бұл тақырыпты зерттеу Қазақстан Республикасында жер қатынастарын құқықтық қамтамасыз етудің даму мәселелерін зерттеу, оның болашақта даму бағыттарын анықтау үшін маңызды. Тарихи құқықтық құжаттарды талдау негізінде Солтүстік Қазақстан тұрғындарының жерге құқықтарын жүзеге асыру үрдісі әрдайым өзгеріске ұшырап отырғанын байқаймыз. Солтүстік Қазақстан жергілікті халқының жерге құқықтарын жүзеге асыруды зерттеу, осы уақытқа дейін шешілмеген теориялық сұрақтардың шешімін табуға септігін тигізеді.

Ежелгі заманнан бері Қазақстан аумағында біздің ата-бабаларымыздың өмірінің негізі мал шаруашылығы болды. Көшпелі шаруашылықтың дамуының басты себебі Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайлары мен құрғақ аймағы болды, олар қазақтардың өңірде көптеген ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы орныққан көшпелі шаруашылықты жүргізуіне сөзсіз себеп болды.

Солтүстік Қазақстандағы азаматтардың жерге құқықтарын жүзеге асыру тетіктерін зерттеу үшін, ғылыми деңгейде келесі сұрақтар шешілуі тиіс:

1. Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарын мемлекеттік құқықтық реттеудің тарихнамасын түсіну, осы жөнінде авторлық көзқарастар қалыптастыру;

2. Тарихи құқықтық құжаттарды талдау негізінде Қазақстан Республикасының солтүстік аймағында жер қатынастарын мемлекеттік құқықтық реттеу кезеңдерін анықтау;

3. Тарихи құқықтық тұрғыдан Қазақстан Республикасының солтүстік өңіріндегі тұрғындардың жерге құқықтарын қорғаудың құқықтық бағасын беру;

4. Солтүстік Қазақстанда азаматтардың жерге құқықтарын жүзеге асырудағы мәселелерді анықтау, оларды шешудің амалдарын ұсыну.

Зерттеу әдістері

Ұсынылып отырған зерттеуді дайындау барысында құқықтың жалпы әдістері, соның ішінде тарихи құқықтық әдістері қолданылды. Тарихи құқықтық әдістер Қазақстан Республикасында жер заңнамасының қалыптасуы мен дамуын анықтау үшін және жер заңнамасының даму бағыттарын болжау үшін қолданылды. Ғылыми әдебиеттерге шолу жасау барысында матрикс технологиясы қолданылды. Жинақталған ғылыми әдебиеттерге ғылыми саралау жасау кезінде жалпыдан жекеге және жекеден жалпыға өту әдістері, аналогия әдістері қолданылды.

Талқылау

1860 жылдары Ресей империясының құрамына енген Қазақстан аумағы ерекше басқаруға ие болды. XIX ғасырдың 20-жылдарында Қазақстан аумағын әкімшілік бөлу бойынша реформалар жүргізілгені белгілі.

1891 ж. наурыз айының 25-інде қабылданған «Ереже» бойынша жергілікті халықтың мүдделері ескерілместен, шеткі аудандарды бақылау жұмыстарын жүргізуді басты мақсат ретінде қарастырды [1]

Шаруалардың қазақ даласына жаппай қоныс аударуы 1880 жылдары басталды, бұл қазақтардан едәуір жер учаскелерін алып тастауға әкелді. Қоныс аударушылар мен жергілікті көшпенділер арасындағы әлеуметтік шиеленістерге қарамастан, Үкімет шаруаларды отарлау процесін жеделдетуге тырысты. Ол үшін алдымен жерді пайдаланудың жергілікті ерекшеліктерін егжей-тегжейлі зерттеу және "бос жер" деп аталатын жердің көлемін анықтау қажет болды. Осы мақсатта белгілі земство статистигі, тарихшы және публицист Ф.А. Щербинаның басшылығымен арнайы комиссия құрылды, ол 1886 жылы дала аймағына жіберілген арнайы комиссияны басқарды.

1896-1901 жылдар аралығында Ф.А. Щербинаның басшылығымен экспедиция Омбы, Петропавл, Ақмола, Көкшетау, Атбасар, Семей, Павлодар, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан, Қостанай және Ақтөбе қалаларын қоса алғанда, Дала генерал-губернаторлығының он екі уезіне егжей-тегжейлі зерттеу жүргізді. Экспедицияның маңызды міндеттерінің бірі осы өңірлердегі Қазақстан халқының шаруашылық бойынша үздіксіз санағы болды. Зерттеулер тек экономикалық өндірушілерді ғана емес, сонымен қатар аймақтың табиғи ресурстарын, соның ішінде жер бедерін, топырақ жағдайын, өсімдіктер мен су көздерін зерттеді [2].

Ф. Щербина бұл зерттеудің маңыздылығын атап өтіп, қазақтарда Ресей империясының бірде-бір зерттеуінде немесе маңызды құжаттыңда айтылмаған жер қауымдастығы бар екенін атап өтті: «экспедиция алған ең маңызды нәтижелер, ең алдымен, экспедиция қырғыз жерінің нысандарын мықтап белгілегендігінен көрінді». Экспедиция жұмысына дейін 1868 жылғы дала жағдайында да, жергілікті мекемелердің тәжірибесінде де қырғыздарда тірі шекара трактаттары бойынша нақты жер пайдалану алаңдары бар жер қауымдастығының болуы туралы нұсқаулар болған жоқ. Экспедиция жұмысына дейін бұл тақырып бойынша ешқандай материалдар болған жоқ [2].

Өз жұмысында ол аймақтың табиғи жағдайларына бейімделген және рулық және көшпелі мал шаруашылығының әсерінен қалыптасқан қазақтардың жер пайдалану, жер иелену нысандарын сипаттады. Көшпелі қоғамда тұқымның күші шешуші рөл атқарғанын атап өтіп: тұқым неғұрлым күшті болса, соғұрлым ол көшпелі аумақтарды басқара алады [3].

Өз жұмысында А.И.Левшин «Қырғыз – қайсаки, немесе қырғыз-қайсаки, Орда мен даланың сипаттамасы» – деп жазады. Біз тізімдеген барлық қырғыз-казактардың ұрпақтары мен ұрпақтары бір жерден екінші жерге ауысып немесе қоныс аударып, тұрақты тұрғын үйлерге ие бола алмайды және жерлерге иелік ете алмайды. Мүмкіндігінше араласуды болдырмау үшін, егер олар маңызды себептер оларды осы әдет-ғұрыпты өзгертуге мәжбүр етпесе, олар көбінесе (әсіресе қыста) бірдей трактаттарды ұстанады. Осылайша, мал көшпелі қазақтардың жалғыз меншігі болды, бұл олардың жер меншігінің жоқтығын растады [4].

А.И.Левшиннің зерттеуі П.П.Румянцев, Г.Гинс, П.Хворостанский және басқалар сияқты патша кезеңінің көптеген зерттеушілерінің көзқарастарына әсер етті, олар өз еңбектерінде көшпелі қазақтарда жер меншігінің жоқтығын атап өтті.

Зерттеуші П.П. Румянцев өзінің «Өткен және қазіргі Қырғыз халқы» монографиясында ЕО қазақтарының жер қатынастарының ерекшеліктерін көшпелі өмірдің толық үстемдігімен сипаттайды, жерді пайдалану белгілері жоқ. Қырғыздар жазда, қыста малды өздерімен бірге алып, киіз үйлерін алып, бір жерден екінші жерге айдады. Бұл кезде жердің көп болғаны соншалық, оған меншік құқығы болған жоқ, егер белгілі бір территорияда көшіп-қону құқығы үшін жекелеген тұқымдастар арасында дау туындаса, онда бұл жер туралы емес, тек дала бай емес, сондықтан өте жоғары бағаланатын су көздері туралы болды [3].

Революцияға дейінгі бірқатар зерттеулерде қазақтардың жерге коммуналдық-рулық немесе коммуналдық-ауылдық меншігінің болуы туралы пікір айтылды. Сонымен, М.И.Красовский-дің «дала округтері қазақтарының өмір салты» атты еңбегінде қазақтарда жеке меншіктің жоқтығын атап өтті. Әрі бұған дейін оларға ерекше байланған жоқ, өйткені сол кезде далада жерді коммуналдық иелену туралы ұғымдар басым болды [4].

Сонымен, көшпелі қазақтардың жер меншігіне құқығының жоқтығы туралы пікірге ресейлік және шетелдік зерттеушілердің көзқарастарына әсер етіп, Қазақстанның алғашқы отарлау кезеңінде жазбалар мен есептер қалдырған орыс шенеуніктері мен ғалымдарының ықпалымен де қалыптасты.

Кейінірек Қазақстандағы жерге феодалдық меншік сипаты туралы мәселе бойынша С.З. Зиманов пен А.Е. Ершов сөз сөйледі. Бірлескен мақалада олар «жетекші сала мал шаруашылығы болған қазақ феодалдық қоғамында жер өндірістің басты шарты болып қала берді. Мал-жердің өнімі және оның болмысы соңғысыз мүмкін емес». Сол кезеңдегі жер қатынастары мәселелері бойынша пікірталастар мен ғылыми зерттеулердің нәтижесінде А.Е. Ершовтың «қазақтардағы феодалдық жер қатынастарының тарихы бойынша очерктер» монографиясы жазылды [5].

Ресейдің қазақтарға қатысты отаршылдық саясатының күшеюіне байланысты рулық байланыстардың біртіндеп жойылуы және рулық бөлінуге негізделген аумақтық сенімділіктен бас тарту, округтен тыс жерде жүруге тыйым салу және Үкіметтің қазақ жерлерін нақты бөлуді ынталандыруы көшпелі аймақтың шектелуіне, жасанды түрде құрылған жер дағдарысына әкелді, бірақ сонымен бірге жергілікті билікке халық пен жер есебін орнатуға мүмкіндік берді әрі қарай көшпелі қазақтардан бос жерлерді көші-қон қорына алып қоюға көшу, Қазақстанды жаппай және жалпыға бірдей отарлауды біртіндеп дайындай отырып жүзеге асырылды [6].

XVIII ғасырдың аяғында Сібірде және казак желілерінде орыс халқы арасында әйелдердің жетіспеушілігі қазақ әйелдерін бағынбайтын қазақ ауылдарынан күштеп басып алу, сатып алу немесе айырбастау арқылы шешілді. Патшаның 1808 жылғы 23 мамырдағы атаулы Жарлығы ресейлік субъектілерге «барлық ресейлік-еркін мемлекет субъектілеріне қырғыз балаларын, соның ішінде қыздарды әйелдер санын толықтыру үшін сатып алуға және айырбастауға» мүмкіндік берді. Қазақ балаларын құл ретінде ұстауға тыйым салу 1825 жылы ғана енгізілді, бірақ сол кезде де қыздардың алмасуы ресми рұқсатпен жалғасып, сол кездегі зорлық-зомбылық пен кемсітушілік тәжірибесін көрсетті. 1825 жылғы жарлықпен "қырғыздарды, қалмақтарды және басқа азиялықтарды сатып алуға тыйым салынды, бірақ Батыс Сібірдегі әйелдердің

жетіспеушілігін толықтыру үшін көшпенділерден әйел балаларды айырбастауға рұқсат етілді". 40 жастағы «бөтен әйел» 12 рубльді құрады, ал қазақ қызын 2 бұқа, 2 кірпіш шай, қызыл былғары және төрт жармаға сатып алды [7].

Қазақстанда православиені орыстандыру және отырғызу жергілікті тұрғындардан миссионерлерді тартқан діни бауырластықтардың қызметі арқылы белсенді жүргізілді. Миссионерлер қоғамдағы елеулі еркіндігі мен отбасылық және қоғамдық өмірге ықпалына байланысты негізгі одақтастар ретінде көрген қазақ әйелдеріне ерекше назар аударылды. Айтпақшы, қазақ әйел миссионерлердің ауқымды жоспарларында олардың жақтаушысы болуға тиіс еді, өйткені олар оның үлкен еркіндікке ие екенін, «өз бетін ер адамнан жаппайтынын және жеткілікті салмағы мен маңызы бар қоғамға кедергісіз жіберілетінін байқады. Оны Орыс-православие рухында ақылға қонымды түрде тәрбиелеу одан біздің әдемі одақтасымызды жасайды»[8]

Біздің зерттеу аспектісінде әйелдерді күштеп басып алу мен айырбастаудың әсерін қарастыратын болсақ, олар жерді пайдалану құқығын беру және байырғы тұрғындарға, соның ішінде әйелдердің нашарлауы, босану құрылымдарының әлсіреуі, экономикалық және құқықтық кемсітушілік сияқты тарихи кезеңдегі әйелдерді қоса алғанда, жерді кепілдендірілген пайдалануды қамтамасыз ету үшін ауыр зардаптарға әкеледі., мәселен, жерге қол жеткізуді шектеу.

Сондай-ақ, отарлау патшалық Ресей мен кеңестік режимнің империялық саясатын ақтауға қызмет еткен қазақ халқы туралы көптеген жалған мифтердің құрылуына және таралуына әкеп соқтырғанын атап өткім келеді. Олар қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен бірегейлігін бұзуға бағытталған зорлық-зомбылық саясатын жүргізуге негіз болды. Бұл мифтерді деконструкциялау және сыни талдау Қазақстанның отарлауы қалай болғанын, қазіргі стереотиптердің қаншалықты ақталғанын және олардың қазақтардың өзін-өзі қабылдауы мен өзін-өзі сәйкестендіруіне қалай әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл қағидатты мәнге ие, өйткені қазақ мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде қабылданатын көптеген элементтер шын мәнінде отаршылдық саясат контекстінде бұқаралық санаға жасанды түрде енгізілгенін түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Қазақтардың егіншілік дәстүрлерінің көп ғасырлық тарихы бар. Бірақ Қазақстанда егіншіліктің даму тарихы туралы айта отырып, суару әдістерінің тақырыбын айналып өту мүмкін емес. Қазақ егіншілігі еуропалық егіншіліктен ерекшеленді және оның ерекшелігі егіншіліктің суару жүйесі болды. Бірінші кезекте қазақтардан суармалы егіншілік дамыды. Оның екі түрі болды – тұрақты емес және тұрақты.

Осы кезеңді қорытындылайық, Қазақстанның байырғы тұрғындары үшін патша империясын отарлау реформасының салдары бірқатар жағымсыз сипатта көрінді:

– Қазақтардың байырғы халқы құнарсыз жерлерге, сусыз шөлдерге және қол жетпейтін жерлерге ығысыстырылды, бұл өмір сүру жағдайларының нашарлауына және олардың дәстүрлі шаруашылық салтының бұзылуына әкелді.

– Жерді басып алу және су ресурстарына қол жетімділікті шектеу сындарлы өзара әрекеттесуге кедергі келтіріп, қоныс аударушылар мен байырғы тұрғындар арасында тұрақты даулар туғызды.

– Отарлаушылар тұщы су қоймалары бар жерлерді иемденіп, қазақтарды өз жерлерін жоғары ақыға жалға алуға мәжбүр етті, бұл қазақ қауымдастықтарының экономикалық негізіне нұқсан келтірді.

– Көшпелілердің дәстүрлі жол бағыттарының жолын кесу көшпелі мал шаруашылығына кері әсерін тигізді.

– Құнарлы жерлерден айыру, сондай-ақ кемсітушілік тәжірибелер қазақтардың жерді пайдалану саласындағы талқылауға және шешімдер қабылдауға қатысу мүмкіндігіне кедергі келтірді.

– Даланың өртенуі жайылымдардың жойылуына және жем-шөп базасының азаюына алып келді, бұл мал санына кері әсерін тигізді.

– Дала жырту жерлерді азайтты және жергілікті фаунаның жойылуына ықпал етті.

– Көшпенділердің кедейленуі, шаруа қожалықтарының, жетімдер мен үйсіз адамдардың пайда болуы әлеуметтік мәселелерді ушықтырды [8].

Абуов К.К. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған сәттен бастап жер қатынастарын құқықтық реттеудің қалыптасуы мен дамуын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруды ұсынды:

I-кезең. 1990-1993 ж. Тәуелсіз Қазақстанның жер қатынастарын мемлекеттік құқықтық реттеудің фундаменталды тетіктері қалыптасқан болатын.

II-кезең. Бұл кезеңдегі заңнаманың негізгі ерекшелігі

III-кезең. 1995-2001 «Жер туралы» Қазақстан республикасының заңының қабылдануымен байланысты.

IV-кезең. 2003 ж. 20 шілдесінен бастап. Бұл кезең негізінен жер қатынастарын реттеуді кодификациялаумен ерекшеленеді.

1990 ж. дейін Қазақстан Республикасында жер заңнамасының құалыптасуы мен дамуы елде орын алған саяси құқықтық жағдайлармен байланыстырылады. Қазақстан республикасы жер қатынастарын құқықтық қамтамасыз ету эволюциясын өзіндік ерекше сипатқа ие. 1990 ж. дейінгі кезеңді екі бөлікке бөліп қарастыруға болады. Яғни революцияға дейінгі және революциядан кейінгі жер қатынастарын құқықтық реттеу [9].

Қазақстан Республикасында революцияға дейінгі кезеңде өңдеу мен пайдалануға жарамды жерлердің ауқымы есептелінбеген болатын. КАЗСР үкіметі бекіткен тізімлімге сәйкес жердің жалпы аумағы 11 млн. 577 мың 783 га. құраған, оның ішінде 88 млн. 812 мыңы өңдеуге жарамды жерлер санатын құрады. Кейбір ақпарат көздерінде пайдалануға жарамды жерлер 50 млн га аумақты құраса, басқа мәліметтер 75,5 млн га құрады деп көрсетеді. Қазақстан Республикасы жерлерінің басым ауқымы шөлейтті және жартылай шөлейтті жерлерді құрап 60 пайыз көрсеткішті көрсетеді. В.М. Боровскийдің зерттеулеріне жүгінетін болсақ, шөлейтті және жартылай шөлейтті жерлер 64,5 пайыздық көрсеткішті қамтиды. Яғни қазақстандық жер пайдалану нысаны климаттық географиялық ерекшеліктерге байланысты үш түрлі шаруа қожалықтарын жүргізуге бағытталған [10].

Тарихи тұрғыдан қарастыратын болсақ, Солтүстік Қазақстан өңірінің ақ гвардияшылардың басып алуынан кейін Компартия басшылығымен халық шаруашылығын қалпына келтірумен айналысты. Сол уақытта елдің ішкі жағдайында қайшылықтардың орын алуымен жер қатынастарын құқықтық реттеу баяу жүрді. Халық шаруашылығын жүргізу мемлекеттің үмітін ақтамады. 1920 ж. өндіріс тек тапсырма ретінде берілген жоспардың тек 1,5 пайызын ғана орындады. Қазақстанның басқа өңірлеріндегідей Солтүстік Қазақстанда да жер пайдаланудың негізгі нысаны ол жайылым мақсатында пайдалану болды. Климаттық жағдай отырықшылық немесе жартылай отырықшылыққа ғана мүмкіндік берді. Сол себептен де кейбір ғалымдар оны миграциялық жер пайдалану деп те атайды [11].

Кейбір тарихи құқықтық деректер Солтүстік Қазақстанда жер пайдаланудың қоғамдық нысанының элементтерін атап өтеді. Қоғамдық жер пайдалану мемлекеттің әлеуметтік экономикалық дамуына байланысты түрлі сипатта өзгеріп отырды. Әлеуметтік салыстырмалы жер пайдалану нысаны қыс уақытында әсіресе нақты тоқтаусыз сипатта болса, жаз уақытында жиі орын ауыстырумен болды. Көп жағдайда, қазақ даласында тұрақтылық мәдениеті баяу дамығандықтан, көшпенді түрде бос жерлерді иеленумен болды. Бұл үрдіс бастапқыда құқықтық тұрғыдан жер қатынастарына ықпал ету үрдісінің баяулауына септігін тигізді. Сол себептен де мемлекет осы қатынасқа ықпал етуге тырысты. 1989 жылы 12 шілдеде «ауыл тұрғындары мен мешіттерді ерікті түрде қоныстандыру жөнінде» ереже қабылданды [12]. Бірақ Солтүстік Қазақстанның тұрғылықты халқына бұл ереже аса оңтайлы болмады. Себебі, ережеде нақты қандай жерге ерікті түрде қоныстандыру керектігі жөнінде айтылмаған. Ондай жерлерді анықтауды жергілікті биліктің өз еркімен таңдауына берілген болатын. Сонымен қатар, қазақ шаруаларын мәжбүрлі түрде құнарсыз жерлерге орнықтыру фактілері орын алған болатын. Осындай фактілердің орын алуы, қазақ шаруаларының мал шаруашылығына едәуір түрде теріс әсерін тигізді.

1917 ж. 26 қарашада II жалпы советтік съезінде жер туралы декреттің қабылдануымен жер қатынастарын реттеудің кеңестік моделі қолданыла бастады. Жерге орналастырудың бұл жердегі мақсаты тәркіленген жерлерді жүзеге асыру болды. Жер комитеттері құрылып олар тікелей сайлаумен айналысты. Жер комитеттерінің негізгі мақсаты осы уақытқа дейінгі орын алған элементтерді толығымен жойып, жерлерді аумағы бойынша үйлестіруді көздеді. Жер комитеттері мал шаруашылықтарын жүргізуге қажет жайылымдық жерлердің көлемін анықтау үшін құрылды. Олар сонымен қатар, жерге жалдау ақысын бекітіп оларды төлеудің тәртібіне қадағалау жүргізді. Жер реформасының жобасы әзірленді. Жер заңнамасының орындалуын қамтамасыз ету мақсатында комитеттер орталық және жергілікті комитеттер болып бөлінді. Әлбетте, жер заңнамасына қатысты осы өзгерістер Солтүстік Қазақстан аймағына тікелей ықпалы болды. Жер заңнамасының қалыптасуы мен дамуына қарамастан жергілікті тұрғындардың жерді пайдалану құқығынын шектелуі орын алып отырды [13].

Тарихи құқықтық құжаттарды зерттеудің нәтижесінде қазан социалистік революциясынан жер телімдерін пайдалану шектелгенін түсінеміз. Жұмыс орындары

мен шаруа кеңестері құрылып Қазақстанның аумағында саяси режим толығымен өзгеріске ұшырады. Жерге жеке меншік құқығынан бас тартылды [14].

1918 ж. 20 тамызда ВЦИК қозғалмайтын мүлік пен мүліктік құқықтарды жою туралы декреті қабылданды. Жарлыққа сәйкес жеке және өнеркәсіптік тұлғалардың, кәсіпорындар, мен бөлімдер мен мекемелердің жеке меншігі таратылады, жер учаскесі мемлекеттік жер учаскесіндегі кәсіпорынның құрылыс салушыларына беріледі [15].

1919 жылы 14 ақпанда «Социалистік жерге орналастыру туралы» бұйрық қабылданып социалистік шаруашылыққа өтудің алғашқы шаралары қабылдана бастады. Осы бұйрықтың 3-бабына сәйкес – «Адамда болуы мүмкін барлық қанағаттанушылықтарды жою, социализм негізінде ғылым мен техниканың барлық жетістіктерін пайдалану, ауыл шаруашылығын ұйымдастыру, жұмыс істейтін адамдардың көпшілігін социализм рухында тәрбиелеу, сондай-ақ капиталды ұйымдастыру және кедей пролетариат пен ауыл үшін күрес ұйымдастыру, жер пайдаланушыларды жеке меншіктен ірі кеңестік серіктестерге, шаруа қожалықтарына және басқа кооперативтерге беру мақсатқа жетудің маңызды құралы болып табылады» – делінген. Осы бұйрыққа сәйкес, ірі кеңестік шаруашылықтар жер иеленудегі мемлекеттің алдына мақсатына жету үшін құрылған жетілдірілген жүйелер деп көрсетеді. Сол себептен де жеке құқықтағы жер иеленушілер өтпелі кезең ретінде қарастырылды. Сол себептен де осы кезеңде алдыға қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін жер саласында жер учаскелеріне орналастыру үшін тиісті шаралар қолданатыны бекітілген. Сәйкесінше, жер жұмыстары жер бөлімдерінің бастамасымен жүргізілді. Жер учаскелерін бөлу жер учаскелерінің жоспары негізінде жүзеге асырылды [16.].

Қорытынды

Сонымен қорытындылай келе, мақалада Солтүстік Қазақстандағы жергілікті тұрғындар, әйелдер, аз қамтылған қала тұрғындары және ауылдық кедейлердің жергілікті қоғамдастықтары үшін кепілді жер пайдалануды қамтамасыз ететін жер пайдалану нысандарын жүргізу тетіктерін айқындау үшін ең алдымен осы қатынастарды реттейтін Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің даму эволюциясы зерделенді.

Қазіргі кезеңде Солтүстік Қазақстандағы жергілікті тұрғындар, әйелдер, аз қамтылған қала тұрғындары және ауылдық кедейлердің жергілікті қоғамдастықтары үшін кепілді жер пайдалануды қамтамасыз ететін жер пайдалану объектілерін жүргізу тетіктерін талдау мынадай тұжырымдар үшін негіз болды:

1. Тарихи құжаттарды талдау Солтүстік Қазақстан облысының аграрлық әлеуеті жоғары болғандықтан үнемі реформаланғанын көрсетеді. Бұл өз кезегінде жергілікті халықтың жерге деген құқығын жүзеге асыруда қиындықтар туғызды;

2. Тәуелсіз Қазақстанның жер заңнамасының дамуы Солтүстік Қазақстанға тікелей әсер етті. Алайда, Солтүстік Қазақстанда Кеңес Одағынан Тәуелсіз Қазақстанға көшу кезінде жүргізіліп жатқан реформалардың салдарын жою бойынша жұмыстар әлі де жүргізілуде. Атап айтқанда, жер учаскелерін заңсыз бөлу;

3. Меншік нысандарының өзгеруі әрдайым Солтүстік Қазақстанның тұрақты тұрғындарына қолайсыздық туғызды. Жергілікті тұрғындардың, әйелдердің және табысы төмен қала тұрғындарының заңды мүдделері әрқашан қысымға ұшырады. Алайда, соңғы жағдайды талдау жер иелерінің өздері жер заңнамасының нормаларын бұзғанын көрсетеді.

4. Тарихи тұрғыдан алғанда, мемлекеттік саясаттың негізгі мақсаты әрқашан жерді ортақ мақсатта пайдалануға бағытталған. Өкінішке орай, қарастырылып отырған топтардың мүдделері мемлекеттік деңгейде қорғалмады.

5. Жергілікті тұрғындардың жер құқығын жүзеге асыруда көптеген проблемалар болғандықтан, заң актілерін бұза отырып алынған жерлер мен жерлерді мемлекет меншігіне қайтару үшін кешенді түгендеу жүргізілуі керек.

Қазақстан Республикасы жер қатынастарын құқықтық қамтамасыз ету тарихнамасын қорытындылай келе, Қазақстанның Ресейге қосылуы жер қатынастары мен олардың құқықтық реттелуін түбегейлі өзгерткенін атап өтеміз. Жер қоры Шыңғыс хан-сұлтан руынан Ресей империясына өтті, ол де-Факто да, де-юре де қазақ жерлерінің толық иесі болды. Ресей отарлауы қазақтардың дәстүрлі өмір салтын бұзды, экономикалық және әлеуметтік қысымды күшейтті және қоғамның стратификациясына әкелді, байырғы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайына теріс әсер етті, оларды құнарлы жерлер мен дәстүрлі ресурстарға қол жетімділіктен айырды. Жерді пайдалану тетіктерін патша үкіметі Солтүстік Қазақстандағы байырғы тұрғындардың, әйелдердің, жергілікті қауымдастықтардың, табысы төмен қала тұрғындарының және ауыл кедейлерінің қажеттіліктерін ескермей белгіледі, бұл олардың жер құқықтарының толық бұзылуына әкелді.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік экономикалық дамуында жер пайдалану құқығы мен жерге меншік құқығының мәселелері ерекше орынды иеленеді. Осы аталған мәселелерді зерттеу объективтік тұжырымдар қалыптастыру мен осы мәселенің даму бағытын анықтау үшін қажет. Солтүстік Қазақстанның тарихын, осы жердегі тұрғындардың жерге деген құқықтарын жүзеге асыру тетіктерін зерттеу арқылы ашылады. Жергілікті халықтың жерге құқықтарын жүзеге асырудағы олқылықтар мен кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Солтүстік Қазақстанның географиялық орналасу ерекшеліктері мен әлеуетінің республика экономикасындағы орны мен маңызы осы аймақтағы жергілікті халықтың жерге деген құқықтарын жүзеге асыру мәселелерін зерттеуге негіз болды.

Авторлардың үлесі

Телеуев Г.Б. Тақырып бойынша ғылыми әдебиеттерге әдеби шолу жасады. Ғылыми мақаланың өзекті мәселелерін анықтады. Ғылыми мақаланың кіріспе, негізгі бөлім, талқылау және қорытынды бөлімдерін жасады. Мақаланың ғылыми гипотезаларын жасады.

Бектурганов А.Е. Қазақстан Республикасы жер заңнамасының қалыптасуы мен дамуының тарихи құқықтық деректеріне зерттеу жүргізді. Қазақстан Республикасы жер заңнамасының дамуының бағыттарын зерттеді.

Бекежанов Д.Н. Қазақстан Республикасының жер заңнамасының тарихи құқықтық тұрғыдан зерттеп, негізгі нормативтік құқықтық актілерге талдау жасады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мырзахметова А.Ж. Исследовательская деятельность переселенческого управления в Казахстане в начале XX века// URL: <http://articlekz.com/article/5120>. (өтініш берген күні: 14.10.2024).
2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.; Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз- кайсацких, орд и степей. - Ч.3.-1832.- 304 с.
3. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910. – 66 с.
4. Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. 2-е изд.доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. - Т.12. - 287 с.
5. Еренов А.Е. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. – Алма-Ата: Наука, 1961. – 156. с.
6. Потанин Г.Н. Заметки о сибирском казачьем войске //Военный сборник, 1861, Т. 19- № 5.
7. Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX - начало XX веков). – Алматы: 2005. – 277 с.
8. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. - С. 162.
9. Абуов К.К., Кульмаганбетова А.С. Развитие отношений собственности на землю в Республике Казахстан. Проблемы агрорынка. 2017-(4)-157-162
10. Боровский В.М., Кожевников К.Я. Западно-Казахстанская область. (Природные и почв. условия) //Общие природные и почвенные условия сельскохозяйственного производства областей Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1960. С. 111.
11. Ибраимова Г. Землеустройство казахского населения в первой трети XX века» (теория и практические подходы). Источник. – Караганда, 2006. - 48-50
12. Закон «О переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли» 12 июля 1889 года <https://e-history.kz/ru/calendar/show/26877> (өтініш берген күні: 14.10.2024).
13. Декрет II Всероссийского съезда Советов о земле. 26 октября (8 ноября) 1917 г. https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/o_zemle.htm (өтініш берген күні: 14.10.2024).
14. Переселенческое движение в Казахстан во второй половине XIX в.// <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9198> (өтініш берген күні: 14.10.2024). «Об отмене права частной собственности на недвижимости в городах»// <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/12445-20-avgusta-dekret-p-rezidiuma-vtsik-ob-otmene-prava-chastnoy-sobstvennosti-na-nedvizhimosti-v-gorodah> (өтініш берген күні: 14.10.2024).
16. Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию // Известия Ц. И. К. от 14 февраля 1919 года, № 34

Г.Б. Телеуев¹, А. Е. Бектурганов², Д.Н.Бекежанов¹

¹Жетысуский университет имени И.Джансугурова

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(e-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ³bek_dauren@mail.ru)

Историко-правовые аспекты реализации прав граждан на землю: на примере Северо-Казахстанской области.

Аннотация: Целью представленного научного исследования является проведение исследования исторических правовых аспектов реализации прав граждан на землю на примере Северного Казахстана. Определение особенностей землепользования в зависимости от географических климатических условий. Определение влияния эволюции земельного законодательства на коренное население Северного Казахстана. Изучение вопросов правового обеспечения земельных отношений Северного Казахстана будет способствовать выработке научных ответов на поставленные до настоящего времени вопросы, касающиеся реализации земельных прав местного населения.

В результате исследования были сделаны научно-теоретические выводы относительно историко-правовых аспектов реализации прав граждан на землю и перспектив ее развития.

Понимание историографии государственного правового регулирования земельных отношений историко-правовых аспектов реализации прав граждан на землю, формирование авторских взглядов по этому поводу и определение этапов государственного правового регулирования земельных отношений в северном регионе Республики Казахстан на основе анализа исторических правовых документов; с исторической правовой точки зрения правовая оценка защиты прав населения северного региона Республики Казахстан на землю должна быть унифицирована, предложены подходы к выявлению, решению вопросов реализации прав граждан на землю в Северном Казахстане.

Это исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Grant No. BR24993047)

Ключевые слова: Земельное право, земельное законодательство, землепользование, земле-владение, кочевая цивилизация, декрет, правило.

G. Teleuyev¹, A. Bekturganov², D. Bekezhanov¹

¹Zhetisu University named after I.Zhansugurov

²L.N. Gumilyov Eurasian National University

(e-mail: ¹galim@mail.ru, ²a.e.bekturganov@mail.ru, ¹bek_dauren@mail.ru)

Historical and legal aspects of the implementation of citizens' rights to land: on the example of the North Kazakhstan region

Abstract: The purpose of the presented scientific research is to conduct a study of the historical legal aspects of the realization of citizens' rights to land on the example of Northern Kazakhstan.

Determination of land use characteristics depending on geographical climatic conditions. Determining the impact of the evolution of land legislation on the indigenous population of Northern Kazakhstan. The study of the issues of legal support of land relations in Northern Kazakhstan will contribute to the development of scientific answers to the questions raised so far regarding the implementation of land rights of the local population.

As a result of the research, scientific and theoretical conclusions were made regarding the historical and legal aspects of the realization of citizens' rights to land and the prospects for its development.

Understanding the historiography of the state legal regulation of land relations, historical and legal aspects of the realization of citizens' rights to land, the formation of author's views on this issue and the definition of stages of state legal regulation of land relations in the northern region of the Republic of Kazakhstan based on the analysis of historical legal documents; from a historical legal point of view, the legal assessment of the protection of the rights of the population of the northern region of the Republic of Kazakhstan to land should be unified, approaches to identifying and solving issues of the realization of citizens' rights to land in Northern Kazakhstan are proposed.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR24993047)

Keywords: Land law, land legislation, land use, land ownership, nomadic civilization, decree, rule.

References

1. Myrzahmetova A.ZH. Issledovatel'skaya deyatel'nost' pereselencheskogo upravleniya v Kazahstane v nachale HKH veka //URL: <http://articlekz.com/article/5120>. (өтиніш берген күні:14.10.2024).
2. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih, ord i stepej (pod obshchej redakciej akademika M.K. Kozybaeva). – Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.; Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz- kajsackih, ord i stepej. - CH.3.-1832.- 304 s.
3. Rumyanцев P.P. Kirgizskij narod v proshlom i nastoyashchem. – SPb., 1910. – 66 s.
4. Krasovskij M.I. Obraz zhizni kazahov stepnyh okrugov. 2-e izd.dop. – Astana: Altyn kitap, 2007. - T.12. - 287 s.
8. Erenov A.E. Ocherki po istorii feodal'nyh zemel'nyh otnoshenij u kazahov. – Alma-Ata: Nauka, 1961. – 156. s.
9. Potanin G.N. Zametki o sibirskom kazach'em vojske // Voennyj sbornik, 1861, T. 19, № 5.
10. Sadvokasova Z.T. Duhovnaya ekspansiya carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX - nachalo HKH vekov). – Almaty: 2005. – 277 s.
11. Andreev I.G. Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov. — Almaty: Fylym, 1998. — S. 162.
12. Abuov K.K., Kul'maganbetova A.S. Razvitie otnoshenij sobstvennosti na zemlyu v Respublike Kazahstan. Problemy agrorynka. 2017;(4):157-162
13. Borovskij V.M., Kozhevnikov K.YA. Zapadno-Kazahstanskaya oblast'. (Prirodnye i pochv. usloviya) // Obshchie prirodnye i pochvennye usloviya sel'skohozyajstvennogo proizvodstva oblastej Kazahstana. Alma-Ata: Izd-vo Akad. nauk KazSSR, 1960. -S. 111.
14. Ibraimova G. Zemleustrojstvo kazahskogo naseleniya v pervoj treti HKH veka» (teoriya i prakticheskie podhody). Istochnik. – Karaganda, 2006. - 48-50

15. Закон «О pereselenii sel'skih obyvatelej i meshchan na kazennye zemli» 12 iyulya 1889 goda <https://e-history.kz/ru/calendar/show/26877> (өтиніш берген кыні:14.10.2024).

16. Dekret II Vserossijskogo s"ezda Sovetov o zemle. 26 oktyabrya (8 noyabrya) 1917 g. https://www.hist.msu.ru/ER/EText/DEKRET/o_zemle.htm (өтиніш берген кыні:14.10.2024).

17. Pereselencheskoe dvizhenie v Kazahstan vo vtoroj polovine XIX v.// <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9198>(өтиніш берген кыні:14.10.2024).

18. Dekret VCIK ot 20 avgusta 1918 goda «Ob otmene prava chastnoj sobstvennosti na nedvizhimosti v gorodah»// <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/12445-20-avgusta-dekret-p-rezidiuma-vtsik-ob-otmene-prava-chastnoj-sobstvennosti-na-nedvizhimosti-v-gorodah> (өтиніш берген кыні:14.10.2024).

19. Polozhenie o socialisticheskom zemleustrojstve i o merah perekhoda k socialisticheskomu zemledeliyu // Izvestiya S. I. K. ot 14 fevralya 1919 goda, № 34

Авторлар туралы мәліметтер

Телеуев Г.Б. – хат-хабар үшін автор, философия докторы PhD, құқық және экономика факультетінің деканы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Жансүгіров көшесі 187, 050043, Талдықорған, Қазақстан

Бектурганов А.Е. – заң ғылымдарының докторы, профессор, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Сәтбаев көш., 2, 010000, Астана, Қазақстан

Бекежанов Д.Н. – философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, І Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Жансүгіров көшесі 187, 050043, Талдықорған, Қазақстан

Телеуев Г.Б. – автор корреспонденции, доктор философии PhD, декан факультета права и экономики, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, улица Жансугурова 187, 050043, Талдықорған, Казахстан

Бектурганов А.Е. – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного и гражданского права, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан.

Бекежанов Д.Н. – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, заведующий кафедрой правовых дисциплин, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, улица Жансугурова 187, 050043, Талдықорған, Казахстан

Teleyuev G. – the author of the correspondence, PhD, Dean of the Faculty of Law and Economics, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Zhansugurova street 187. 050043, Tal dykorgan, Kazakhstan

Bekturganov A. – doctor of Law, Professor, Head of the Department of Constitutional and Civil Law L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, 010000, Astana, Kazakhstan

Bekezhanov D. – doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Head of the Department of legal disciplines, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Zhansugurov street 187, 050043, Tal dykorgan, Kazakhstan